

HUMAČKI ZBORNİK

(Radovi sa znanstvenog skupa povodom 150 godina od početka izgradnje Franjevačkog samostana na Humcu /20. i 21. listopada 2017./, 456 stranica. Priredio: dr. fra Robert Jolić; Nakladnik: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica Mostar, RECIPE, Knjiga 22.; Tisak: Grafotisak, Grude.)

Uz Predgovor, *Humački zbornik* donosi 17 znanstvenih radova, kazalo 321 mjesta, kazalo osobnih 879 imena i preko 130 slika. Nakon uvodnog pregleda povijesti Hercegovine, prvi dio Zbornika (8 priloga) obrađuje crkvene teme (župa, samostan, crkva), a osam ostalih priloga posvećeni su društvenim i kulturnim zbivanjima hrvatskog naroda u ljubuškom kraju.

Pisati povijest Hercegovine, a zaobilaziti u njoj povijest Crkve, posebice franjevacu, bio bi jalov posao. A ne bi bilo ništa bolje pisati povijest Crkve u Hercegovini bez obrade političke, društvene i kulturne povijesti. Da su ovo nerazdvojive povijesne sastavnice iste zemlje i istog naroda pokazuju upravo prva dva priloga, „Ljubuški – ostatci prošlosti” dr. Ive Lučića i „Stara župa Veljaci (Ljubuški) do osnutka župe Humac” dr. fra Roberta Jolića.

Lučić je u dvadesetak stranica jezgrovito i jasno prikazao povijest Ljubuškog kraja (i Hercegovine) od ilirskih i rimskih vremena, posebice od dolaska Osmanlija krajem 15. stoljeća do 30. lipnja 1990., kad su iz Čapljine jugo-navijači (tog dana poražene) nogometne jugo-reprezentacije u koloni automobila došli u Ljubuški s jugo-zastavama i Titovim slikama pokazati „ustašama” tko im je bio i tko će im ostati „gazda” u vlastitoj kući. Ali su se prevarili oni i mnogi drugi, jer se svim okupatorima i progoniteljima Ljubuški kraj (i Hercegovina) pokazao kao tvrd orah, ili bio je i ostao za njih „pakleni zavičaj”, kako napisao Evlija Čelebija (str. 19).

S propašću srednjovjekovne Herceg-Bosne počinju duga stoljeća progona, patnje i borbe za opstanak. Rušene su katoličke crkve i sa-

mostani, a fratri i narod su zbog progona bježali spašavajući goli život. Poneki su, istina, postali su-okupatori svog naroda. Oni rijetki koji na ognjištima ostadoše pod pepelom su očuvali žeravicu iz koje se nakon više stoljeća ponovno vatra razgorjela, koju i u novija vremena neki nastoje (u)gasiti.

Franjevačke samostane u Ljubuškom i Mostaru Osmanlije su spalili 1563. godine (onaj u Konjicu 1524.), a tih godina sagrađena je prva džamija u Ljubuškom. Sagrađio ju je islamizirani aga Vučjaković. Lučić upozorava i na činjenicu da je tri godine nakon rušenja spomenutih franjevačkih samostana otpočela gradnja pravoslavnog manastira u Žitomisliću. I ta činjenica je znakovita za ono što će se događati kroz stoljeća u životu hrvatskoga katoličkog puka u Bosni i Hercegovini.

Ostatci ranokršćanskih crkva Ljubuškog kraja svjedoče da je ovdje kršćanstvo bilo (i ostalo) prisutno od prvih stoljeća njegova utemeljenja. Premda je herceg Stipan bio zaštitnik i domaćih „kristjana“, njegova zemlja je bila katolička po crkvenom ustroju i vjeri. Crkva i franjevački samostan u Ljubuškom spomenuti su prvi put u dubrovačkim dokumentima 1435. godine. Kad su sagrađeni ne znamo, ali znamo da su ih turski osvajači uništili 1563. godine, a franjevci iz Ljubuškog našli su utočište u samostanu u Zaostrogu na obalama Jadrana. Od tamo su do 1700. godine vodili pastoralnu brigu za narod u Ljubuškom kraju, potom iz samostana u Kreševu i konačno od polovice 19. stoljeća živjeli su sa svojim narodom u Hercegovini. O ovome povijesnom razdoblju piše fra Robert Jolić.

Iz obilja podataka iznesenih u njegovu prilogu naglasit ćemo neke niti koje su vidljive kroz cijeli tekst, odnosno kroz povijest župe Veljaci/Ljubuški od 1563. do uspostave župe Humac 1855. godine. Na primjer, nakon Kandijskog rata (1645. – 1669.), zbog pojačanog turskog terora, „tijekom sljedećih 200 ili više godina na Ljubuškom području neće biti ni jedne jedine ne samo crkve, nego ni kapelice!“ (str. 43). Nije bilo ni župne kuće. Sva crkvena dobra su prisvojili „Turci“. Desetljećima bi ostajali bez župnika, rijetki su bili pastoralni pohodi nadležnih biskupa, a svaki od pohoda bio je u strahu, opterećen podmićivanjem i po život opasan. Iz izvješća biskupa fra Marka Dobretića Rimu, saznajemo kako

je u srpnju 1773. godine stigao u Klobuk „sasvim potajno, ne javljajući svoj dolazak tamošnjim katolicima, budući da su se u selu nalazili Turci, nego je s pratnjom skrenuo u šumu, te tamo prenoćio pod stablom, na goljoj zemlji, u veliku strahu. U župi nije zatekao ni župnika koji je bio pobjegao, spašavajući goli život, jer su ga barbari progonili i najgora s njim postupali. Ondje se okupio bijedni i uplakani puk. Kamenje bi proplakalo vidjevši njihovo bijedno stanje. Biskup ih je tješio... Čitavi je narod uskliknuo da je spreman i umrijeti za svetu vjeru katoličku. Prenoćio je s pratiteljima opet pod vedrim nebom. Oko pola noći tajno je došao k njemu župnik, veoma ožalošćen zbog progona, pa ga je biskup utješio primjerom apostola... [N]a samom [biskupovu] odlasku pojavili su se barbari (Turci) s prijetnjama, oružjem i urlanjem koje je valjalo podmititi novcem i pićem da bi se biskup mogao udaljiti s toga mjesta” (str. 49). Osim totalnog siromaštva, nepismenosti, progona..., i taj „detaljčić” pokazuje kako je bila mukotrpana i krvava povijest veljačke župe, odnosno hrvatskoga katoličkog naroda u ljubuškom kraju. Na nekoliko mjesta ovog priloga napominje se da su turski progoni u ovom kraju bili gori nego igdje u Hercegovini. Vjerujemo da je za to bilo nekih razloga, a do povjesničara je da otkriju „tajnu” zašto je ljubuški kraj bio na tako strašnu turskom udaru.

Zahvaljujući osmanskim reformama, posebice sultanskim uredbama iz 1839. i 1856., turski zulum i u BiH je polako popuštao te, premda uz velik otpor lokalnih moćnika, počele su nicati poneke crkve, župne kućice, uspostavljana je crkvena hijerarhija i život vjernika se barem malo stabilizirao. Dr. fra Andrija Nikić donosi detaljnu povijest gradnje samostana, a fra Žarko Ilić crkve sv. Ante na Humcu, počevši s priskrbjenjem prikladna zemljišta 1850., te blagoslova kamena temeljca samostana 4. travnja 1867., i crkve 26. srpnja 1868. godine. Prvi prikaz završava s otvaranjem Filozofsko-teološkog učilišta u humačkom samostanu (1875/6. – 1905.), a fra Žarko donosi povijest crkve sve do početka zadnjeg rata, kad je s propašću komunističkog režima i države propao i režimski zahtjev da se sruši stara crkva ako se želi graditi nova. Srećom, sagrađena je nova i obnovljena stara crkva.

Trebalo je proći kroz mnoge uske klance da bi se sagradilo crkvu i samostan, od dobivanja dozvola iz Rima i Carigrada (do cara je bilo „sto cara”!) i prikupljanja milodara, do moljakanja i podmićivanja mjesnih „Turaka” da ne osporavaju gradnju tih katoličkih zdanja. Zbog velika siromaštva, od naroda se nije mogla očekivati novčana potpora, ali je on darivao ono što je imao: šilježe, tele, vunu... i dolazio raditi. U narodu je ostalo sjećanje kako su „svi misari poslije svake mise donosili po jedan kamen za crkvu iz obližnjeg kamenoloma: odrasli donosili veliki kamen, a djeca mali kamen” (str. 89). Čvrsta volja i naporan rad fratara i naroda ostvarili su željene ciljeve.

Da se ne bi govorilo samo o povijesti, prilog fra Ljube Kurtovića, današnjeg humačkog župnika, detaljno iznosi današnje stanje u ovoj župi. Uz ostalo saznajemo da je 2019. godine župa brojila 12 904 članova. Ali on ne piše suhoparne statistike, nego naglašava važnost župe u današnjem procesu globalizacije i iseljavanja te općeg negativizma koji je zahvatio društvo općenito, pa nije zaobišao ni tu župnu zajednicu.

Katoličke župe, posebice samostanske, uobičajeno su rasadnici raznih nabožnih društava, kao i dobrotvornih i kulturnih djelatnosti koje povezuju ljude u čvršću, bolju i duhovniju zajednicu. Fra Stipan Klarić je prikazao povijest nabožnih društava u humačkoj župi, počevši od utemeljenja Trećeg reda sv. Franje (1884.) do osnivanja Frame na Humcu 1992. godine. Dok su u Trećem redu sv. Franje uglavnom bile ženske, „Hrvatsko katoličko društvo sv. Ante” je okupljalo muške, posebice one mlađe dobi. Osim duhovnih vrednota ono je širilo pismenost, glazbene i druge kulturne djelatnosti. Nakon što je srpski kralj diktator u siječnju 1929. zabranio društvima nacionalna imena, ovo društvo je preimenovano u „Crkveni pjevački zbor društva sv. Ante”. Među ostalim, pod njegovim okriljem počinje gradnja mjesnoga „Hrvatskoga katoličkog prosvjetnog doma sv. Ante” (str. 160).

Zanimljivo je doznati da je na Humcu utemeljen ogranak „Hrvatskoga orlovskog saveza” 8. prosinca 1923., a konstituirajuća glavna skupština Saveza održana je u Zagrebu 16. prosinca te godine. Da je ljubuška mladež bila puna elana u radu na domoljubnom i katoličkom polju ukazuje i činjenica da se na proslavi Katoličkog dana 1924. na Humcu

okupilo 15 000 naroda. Ali sve što je bilo katoličko i hrvatsko velikosrpskom Beogradu nije bilo podnosivo pa su 1929. i Orlovi bili zabranjeni.

Početke i razvoj glazbenog života u humačkoj župi u svom prilogu obradio je fra Stanko Mabić. Do gradnje samostana i crkve na Humcu, u ovom kraju postojalo je samo tradicionalno pučko pjevanje. Razvoj glazbenog života ljubuškog kraja autor dijeli na dva vremenska doba, prvo od izgradnje humačkog samostana, posebice od dolaska franjevačkih đaka na Humac, a drugo doba od 1945. do pada komunističkog režima. Naime, tijekom prvih desetljeća, posebice 1930-ih godina, raspon glazbenog izražaja bio je širok, bio je ne samo duhovne nego i domoljubne naravi, dok je nakon 1945. glazbeno djelovanje bilo strogo ograničeno samo na crkveno pjevanje. Glazbenom životu puno su doprinijeli poznato Hrvatsko pjevačko i tamburaško društvo „Trebižat“, Crkveni pjevački zbor Društvo sv. Ante, humački Orlovi, Djevojački pjevački zbor i Tamburaški sastav škole časnih sestara milosrdnica, Zbor sv. Kate i Limena glazba na Humcu.

Iz fra Stankova prikaza je uočljivo da su razvoj i bogatstvo humačkoga glazbenog života uvelike ovisili o pojedinim fratrima, odnosno je li u samostanu živio i bio djelatatan neki od glazbenijih fratara ili ne. Zato se uočava manjak kontinuiteta u razvoju glazbene kulture u ovom kraju. Osim toga, i razvoj glazbe je bio ograničen voljom vlastodržaca. Tijekom vladavine Benjámina Kalláya (1882. – 1903.), na primjer, važno je pravilo: katoličko – Da, hrvatsko – Ne. A nešto kasnije, Beogradu (onom kraljevskom i komunističkom) smetalo je i jedno i drugo. Srećom, nova vremena su donijela obnovu glazbenog života u ljubuškom kraju.

O povijesti razvoja franjevačkog školstva u Hercegovini, posebice o njegovu „humačkom razdoblju“ (1871. – 1889.) piše fra Ante Marić. Tada su „udareni temelji Franjevačke klasične gimnazije koja će poslije stasati u respektabilnu školu na Širokom Brijegu“ (str. 115). Razlozi za otvaranja škole na Humcu su bili, u prvom redu, da se odvoje mladi đaci od franjevačkih novaka i bogoslova, a prostor u humačkom samostanu i njegov smještaj bili su povoljniji. Autor, među ostalim, donosi izvješća, odluke provincijskog starješinstva, zapisnike, školske rasporede, imena đaka i fratara koji su se žrtvovali da bi i u tim vremenima sveopće

neimaštine i kulturne pustoši unaprijedili znanje svog podmlatka i hrvatskog naroda u Hercegovini.

Posebnu pozornost privlači prilog sestre Natalije Palac u kojem opisuje život i rad ženskih redovničkih zajednica u humačkoj župi, prvo sestara sv. Vinka Paulskog – milosrdnica, potom Školskih sestara franjevkica Krista Kralja. Sestre milosrdnice dale su velik doprinos školstvu, odgoju mladeži i općem kulturnom uzdizanju ljubuškog kraja. Došle su u Ljubuški 1898. na poziv biskupa fra Paškala Buconjića, otvorile školu prvo za žensku, potom i za mušku djecu, te stručnu školu za djevojke. Sagradile su monumentalnu školsku zgradu u kojoj je današnja gimnazija. O velikom uspjehu škole govori i činjenica da je u školskoj godini 1931./1932. u njoj bilo 408 đaka. Ali, dolaskom komunističkih vlasti škola je ukinuta. Krajem 1948. zgrada im je oduzeta i sestre potjerane, prvo iz svoje kuće, a 1952. godine iz ljubuškog kraja. Padom komunizma sestre milosrdnice su ponovno došle „doma” i u blizini grada otvorile starački Dom sv. Josipa na zadovoljstvo šticećenica doma i naroda.

Sestre franjevkice stigle su na Humac 1952. godine. U početku su obavljale domaćinske, kućne poslove i tako pomagale rad humačkih fratara. S vremenom se misija sestara proširila i na pastoralne djelatnosti. Bile su župne katehetice, u nekim župama su vodile i danas vode crkveno pjevanje i pripremaju liturgijska slavlja, a u post-komunističkom vremenu predaju vjeronauk u školama. Preko 100 sestara franjevkica, a neke u više navrata, dalo je svoj obol radu i uspjesima franjevačkog samostana na Humcu i u okolnim župama. Sestre franjevkice su kao zajednica od 1978. do 2009. djelovale (37 sestara) uz crkvu sv. Kate u Ljubuškom, a od godine 2009. žive i rade u svom samostanu Presvetog Imena Isusova u Ljubuškom.

Drugi dio *Humačkog zbornika* otpočinje prilogom dr. Milana Nosića o Humačkoj ploči iz X. ili XI. stoljeća, najstarijem pisanom spomeniku hrvatske kulturne baštine u BiH. Autor donosi detaljnu analizu, opis i značenje teksta. Budući da se na ploči miješa glagoljica i hrvatska ćirilica, on zaključuje, među ostalim, da je tekst vjerojatno pisao neki glagoljaš, a uklesala ga druga osoba.

Dr. Miroslav Palameta piše o stećku s nekropole Borje (Klobuk), koji je „najljepši i najbogatije ukrašen spomenik ovog kraja”, a nalazi se u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. (Replika se nalazi ispred osnovne škole „Marko Marulić” u Ljubuškom.) Analizirajući reljefnu kompoziciju na stećku, autor zaključuje da su ti motivi zasigurno nadahnuti kršćanskom vjerom u prekogrobni život, a nisu scene iz pokojnikova života, kao što to žele reći oni koji sustavno niječu ili umanjuju kršćanske motive na tim drevnim kamenim spomenicima.

Tijekom osmanske okupacije, u BiH su nastala brojna „misišta” (mjesto molitve) gdje se narod potajno okupljao na molitvu i slavljenje sv. mise, ako su imali sreću da im je u pastoralnom posjetu bio svećenik. O nastanku i vjerskim običajima vezanim uz „misišta” piše u svom prilogu dr. Marko Dragić. Naime, pod turskom okupacijom porušene su katoličke crkve i kapelice, ali ipak se narod potajno okupljao na ruševinama svojih crkava. Osim „misišta”, narod je dolazio moliti se na grobove mučenica, katoličkih djevojaka koje su radije pošle u smrt nego provele noć na dan svog vjenčanja s turskim gospodarom, ili su bile silom od muslimana otete i ubijene. Postojali su (i još postoje) i u Ljubuškom kraju grobovi mučenica i uzornih vjernika koje vjernici pohađaju i hodočaste, a najpoznatije mjesto hodočašća ovog kraja je svetište sv. Ante Padovanskog na Humcu.

Tri poznata povjesničara, dr. Tihomir Zovko, dr. Ivica Šarac i dr. Miroslav Akmaž, u svojim prilogima prikazali su povijesni hod humačke župe, odnosno ljubušskog kraja, od austro-ugarske okupacije (1878.) do propasti komunističke vladavine i Jugoslavije. Prvi autor, dr. Zovko, istaknuo je velike pozitivne promjene tijekom habsburške vladavine: školstvo, obrtništvo, gospodarstvo, nacionalnu integraciju hrvatskog puka u Hercegovini, kulturne i političke djelatnosti, porast hrvatskog pučanstva, laganu urbanizaciju, ističući primjere spomenutih i drugih procesa. Zanimljivo je zamijetiti, iako su se Hrvati u Hercegovini našli u istome „katoličkom carstvu”, da je granica s Dalmacijom ostala „čvrsta”.

Stvaranjem Kraljevine SHS (1918.), odnosno Jugoslavije nakon 1929., stigla je ne samo nova tuđinska vlast nego je među Hrvatima ljubušskog kraja (i u Hercegovini) došlo do političkih podjela između pri-

staša Stjepana Radića, odnosno HRSS, i sljedbenika Hrvatske pučke stranke (HPS). Bio je i mali broj pristaša srpske Radikalne stranke. Ali ogromna većina je slijedila Radića i glasovala za HRSS. Osim političkih prilika, autor prikazuje nestašicu hrane (glad), raspad Hrvatske seljačke zadruge, iseljavanje, financijske i druge probleme koje su zahvatili narod Ljubuškog kraja u novoj nametnutoj mu državi.

Ulogu „letećih žandara” i progone Hrvata u Ljubuškom kraju (i Hercegovine) prije Drugoga svjetskog rata prikazuje dr. Šarac. Srpsko bombardiranje i mitraljiranje Ljubuškog u travnju 1941. godine podsjeća na ono što se događalo u travnju 1992. godine. Autor donosi detaljan prikaz prilika u Ljubuškom tijekom rata i u poraću. Nakon proglašenja NDH Ljubuški je bio u relativnom miru, bez progona, ali nakon pokolja Hrvata u istočnoj Hercegovini počinje progon lokalnih Srba. Dolazak partizana, poratna ubijanja bez suda i presude, progoni i demoniziranje Hrvata Hercegovine postala je svakodnevica.

Prilog dr. Miroslava Akmadže je usredotočen na prikaz teškog života i progona humačkih fratara, od ubijanja i zatvaranja do oduzimanja crkvene imovine, zabrane vjeronauka i oduzimanja dijela humačkog samostana. Bio je to dugotrajan i mukotrpan period povijesti Crkve, humačkog samostana i župe, i hrvatskog naroda u Hercegovini.

Dva zadnja priloga u Zborniku su posvećena radu dvojice poznatih Ljubušaka, fra Žarku Iliću i Veselku Koromanu. Dr. Vlado Pandžić u svom prilogu piše o povijesti i značenju poznatog godišnjaka *Kršni zavičaj*, koji je u Drinovicima pokrenuo i na Humcu nastavio fra Žarko Ilić. Neumornim radom i velikim žrtvama, urednik je s velikom ljubavlju i nepokolebljivom ustrajnošću kroz pedeset godina uspijevao preskočiti sve prepreke i nedaće, i objelodanjivati ovaj narodu omiljeni godišnjak. Posebice je naglašena važnost i uloga *Kršnog zavičaja* od početka njegova izlaska 1970. do propasti komunističke vlasti (1990.) jer je KZ uvelike doprinio čuvanju katoličkoga vjerskog i hrvatskoga nacionalnog ideala u Hercegovini, i ulijevao nadu u bolju budućnost.

Prilog doktorice Perine Meić sadrži tri dijela, a središnja im je točka glasoviti hrvatski književnik Veselko Koroman. U prvom dijelu autorica nas upoznaje s četiri knjige Koromanovih *Sabranih djela*, koje „nude

osobnu rekapitulaciju, jednoga književnog i životnog puta, te osvjetljavaju djelo i život čovjeka koji je zadužio književnost i kulturu u BiH (i šire) i kojemu će se buduće generacije vraćati kao trajnoj književnoj i kulturnoj vrijednosti” (str. 414). Drugi dio je posvećen trima Koromanovim antologijama hrvatske književnosti u BiH, a treći dio nas upoznaje s djelima pisaca ljubuškog kraja i s poetikom Veselka Koromana. Ovaj prilog obogaćuje *Humački zbornik* jer mu dodaje dimenziju književnog stvaralaštva ne samo Veselka Koromana nego i drugih pisaca humačkog podneblja.

Povijesni prilozi u *Humačkom zborniku* podsjećaju na onu staru maksimu: Sve se mijenja i sve ostaje isto. Naime, i danas je prisutna u BiH ona Kalláyeva: katoličko – Da, hrvatsko – Ne! Ili se možda polako vraćamo u reciklirana turska vremena kad je ono malo katolika i Hrvata moralo biti nevidljivo? A demonizacija Hrvata, posebice u Hercegovini, nije prestala propašću komunističkog režima ni Jugo-države. Ona je danas sveprisutna i ne jenjava.

U Americi (SAD) postoji fraza da je svaka politika lokalna. Moglo bi se slično reći i za povijest, ali se „lokalna povijest” najmanje u školama uči. Mlade podučavamo povijest cijelog svijeta, a njihovu vlastitu (u prvom redu lokalnu) i ne spominjemo. Naši srednjoškolci (i drugi) bi trebali čitati (i) *Humački zbornik* da bi saznali kako su živjeli i kakve zulume su morali trpjeti njihovi pradjedovi i prabake, pa i djedovi. Trebali bi ga pročitati neo-osmanlije i svi „titoisti” pa bi barem manje ponavljali mantru o otomanskoj toleranciji i dobrome totalitarnom titoističkom vremenu.

prof. dr. sc. Ante Čuvalo